

բաղան, յիշատակում են նաեւ արաբական աղբիւրները⁶⁷:

Միւս կողմից էլ Պլինիոս Աւագը էլիւմայիսը համարում է ծովամերձ շրջան⁶⁸:

Ստրաբոնի տեղեկութիւնների⁶⁹ տեղորոշումը ցոյց է տալիս, որ էլիւմայիսը գտնուել է Սուսիանայից արեւմուտք, կոսսէյները՝ հիւսիս, ուքսերը՝ արեւելք: Անկասկած, Սուսիանան Աքեմենեան դարաշրջանում կապուած էր մայրաքաղաք Սուսայի հետ, որի շուրջ ընկած տարածքները վարչական առումով կազմում են առանձին միաւոր, ինչը յետագայում դառնում է աշխարհագրական հասկացութիւն: Էլիւմացիները յիշատակում են ոչ միայն Բաբելոնիայի հարեւանութեամբ, այլև ուքսերի հարեւանութեամբ⁷⁰: Այս վերջին հանգամանքը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ էլամ տեղանունը շարունակում էր պահպանուել նախկին էլամական թագաւորութեան ծայրամասերի՝ հիմնականում բարձրլեռնային տարածքների վրայ: Իսկ Սուսիանան հարաւում տարածւում էր մինչեւ Պարսից ծոց⁷¹:

Գաւգամելայի ճակատամարտին Արիանոսը սուսիաններին եւ ուքսերին յիշատակում է միասին՝ Աբուլիտի որդի Օքսաթրի հրամանատարութեամբ⁷²: Ռազմագաշտում սուսիանները եւ ուքսերը գտնուում էին արդէն պարսից բանակի տարբեր թեւերում⁷³: Արիանոսի տեղեկութիւններից յստակ է, որ, այսպէս կոչուած, դաշտային ուքսերը գտնուել են Սուսայի սատրապի՝ Աբուլիտի ենթակայութեան տակ, իսկ լեռ-

նային ուքսերն անկախ էին⁷⁴: Աբուլիտին աւելի ուշ փոխարինում է Օքսաթրը, որին ենթարկում էին նաեւ պարետակենները⁷⁵: Արիանոսը նաեւ ուքսերին եւ քոսէյներին հարեւաններ է համարում⁷⁶:

Ռուփոսը Գաւգամելայի ճակատամարտում ուքսերի փոխարէն յիշատակում է բելիտներին՝ Քոսէյեան լեռների բնակիչներին. սրանք եւ սուսացիները գտնուում էին բանակի տարբեր թեւերում⁷⁷: Ռուփոսը նոյնպէս Աբուլիտին յիշատակում է որպէս Սուզայի սատրապ⁷⁸: Ըստ Ռուփոսի՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացին ուքսերի մարզ է մտնում Պասիտիգրիսն անցնելուց յետոյ. ընդ որում՝ պատմիչը ուքսերի մարզը յիշատակում է Պարսքի եւ Սուզայի միջեւ՝ չմտցնելով Սուզայի սատրապութեան մէջ: Ուքսերն ունէին առանձին սատրապ, եւ նրանց հպատակեցնելուց յետոյ Ալեքսանդրը ուքսերին դնում է Սուզայի սատրապի ենթակայութեան տակ⁷⁹:

Ամփոփենք: Կատարուած քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ հին էլամի տարածքը Աքեմենեան Պարսկաստանի տիրապետութեան դարաշրջանում համապատասխանում էր էլիւմայիս, Սուսիանա, Կիսիական Քոսսէյա, Ուքսիա անուններով երկրներին, որոնցից իւրաքանչիւրը աշխարհագրական առումով ամբողջութեամբ կամ մասամբ նոյնանում էր էլամին կամ էլ վերջինիս այս կամ այն մասին:

67 К. П. Патканов, Армянская География VII века; J. Marquart, *Erānšahr*, S. 20; А. Колесников, *Завоевание Ирана арабами (Иран при «праведных халифах)*, Москва, 1982, с. 112, 190.

68 Pliny, *Natural History*, VI, 136, p. 440.

69 Страбон, с. 494, 686, 690.

70 Նոյն տեղում, էջ 679:

71 Նոյն տեղում, էջ 676:

72 Արիանոս, էջ 97:

73 Նոյն տեղում, էջ 101:

74 Նոյն տեղում, էջ 108-109:

75 Նոյն տեղում, էջ 112:

76 Նոյն տեղում, էջ 259:

77 Ռուփոս, էջ 350:

78 Նոյն տեղում, էջ 376-377:

79 Նոյն տեղում, էջ 378-379:

ՍԱՀԱԿ ՄՌՈՒՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ «ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ»

ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՋ

Ալեքսան Յակոբեան

«Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածոյի վաղ գիտական ուսումնասիրութիւններում (ԺԹ դ. երկրորդ կէսից) լրջօրէն քննուած էր Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի մատենադարանի հ^մ 751 (ըստ Կարինեան ցուցակի) գրչագիրը, որն այն ժամանակ մասնագէտներին յայտնի ամենահինն էր (ընդօրինակուած էր 1368-ին Կաֆայում. ներկայումս՝ Մաշտոցի ան. Մատենադարան, ձեռ. հ^մ 659): Այդպիսին էր մօտեցումը նաեւ Սիրական Տիգրանեանի՝ որոշ ուշացումով հրատարակուած յատուկ աշխատութեան մէջ (Պետրոգրադ, 1918)¹: Նա էր մի քանի տասնեակ ձեռագրեր առաջինը դասել 6 խմբերի՝ ցոյց տալով դրանց առանձնատկութիւնները եւ Յովհաննէս Օձնեցու սկզբնօրինակն արտացոլելու հնարաւորութիւնների չափը, ընդ որում՝ մեծ ուշադրութիւն նուիրելով Էջմիածնի հ^մ 751 գրչագրին: Վերջնական ճիշդագրութեան կազմումը Ս. Տիգրանեանը չհասցրեց աւարտին, իսկ 1923 թ. հրատարակած դասախօսութիւններում, ի վերջոյ, կանգ առաւ մէկ ուրիշ գիտարկման վրայ՝ գրելով, թէ, հաւանաբար, Ը դարի հեղինակային սկզբնօրինակն առաւել անխաթար պահպանել է արդէն մասնագէտների տեսադաշտում գտնուող հնագոյն՝ Նոր Զուղայի գրչագիրը (Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռագրատան հ^մ 131, 1098 թ., նշուած է *A տառանիշով*): Յետագայում, այսպէս կոչուած, Ա ձեռագրախմբին պատկանող այդ գրչագրի՝ Օձնեցու սկզբն-

օրինակն արտացոլելու հնարաւորութիւնը փորձեց հիմնաւորել Հ. Ներսէս Ակինեանը՝ ըստ էութեան բերելով բացարձակութեան աստիճանի²: 1964 եւ 1971 թթ. Վազգէն Յակոբեանի աշխատասիրութեամբ լոյս տեսած երկու ստուարածաւալ հատորներով ամբողջացուեց՝ համապարփակ ձեւով առաջին անգամ Յովհաննէս Օձնեցու կողմից ի մի բերուած եւ յետագայ դարերում նոր կանոնախմբերով լրացուած-խմբագրուած հայ միջնադարեան գրական մշակոյթի նշանակալի յուշարձաններից մէկի՝ «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածոյի գիտաքննական հրատարակութիւնը³:

Սակայն միաժամանակ ձեռագրական ամբողջ նիւթի աւելի ուշագիր քննութեան արդիւնքում պարզ դարձաւ, որ նշուած հրատարակութեան հետապնդած առաջին խնդիրը՝ «Կանոնագիրք Հայոցի» սկզբնագիր Յովհաննէս Օձնեցու կողմից համախմբուած կանոնական ժողովածոյի նախօրինակի ընդգրկման եւ բովանդակութեան հարցը, կարիք է գգում նոր մեկնաբանութեան: Գիտաքննական հրատարակութեան հեղինակն, ի վերջոյ, կանգ է առել այն մօտեցման վրայ, թէ Օձնեցու կազմած Կանոնագրքի բնագիրն անխաթար ձեւով պահպանուել է 1098 թ. ընդօրինակուած Նոր Զուղայի հ^մ 131 ձեռագրում եւ կառուցուածքով ու ընթացումներով նրան յարող Ա ձեռագրախմբի միւս գրչագրերում

2 Հ. Ն. Ակինեան, *Բնութիւն Ս. Սահակի վերագրուած կանոնների. Մատենադարական ուսումնասիրութիւն*, Վիեննա, 1950:

3 *Կանոնագիրք Հայոց*, աշխատասիրութեամբ Վ. Յակոբեանի, հտ. Ա, Եր., 1964, հտ. Բ, Եր., 1971:

1 С. Тигранян, *Древнеармянская книга канонов, Очерки описания и исследования памятника*, I, Описательная часть, Петроград, 1918.

(երկու հիմնական ենթախմբերով)՝ բովանդակելով այդ գրչագրերի առաջին 24 կանոնախմբերը, որոնցից 24-րդը հենց Յովհաննէս Օձնեցունն է: Ըստ աշխատասիրողի՝ յետագայ երկու դարերի ընթացքում իբրև թէ այդ ժողովածոյին են աւելացել շուրջ մէկուկէս տասնեակ նոր բնագրեր, իսկ Ժ դ. վերջերում հաւաքուած 38 կամ 39 կանոնախմբերի՝ ինչ-որ պատճառով վերադասաւորման ու խմբագրման արդիւնքում կազմուել է մեզ հասած Բ ձեռագրախմբի գրչագրերի մայր օրինակը, որտեղ Օձնեցու կանոնները դրուած են 37-րդ տեղում:

Հարկ է նշել, որ, ի տարբերութիւն նախորդ շատ հետազոտողների, Վազգէն Յակոբեանը մանրամասնօրէն ուսումնասիրել է նաեւ մէկ տասնեակից աւելի այլ գրչագրեր, որոնք, նրա իրաւացի եզրայանգմամբ, չեն պատկանում «կանոնագիրք Հայոցի» Ա եւ Բ ձեռագրախմբերին (մասնաւորապէս դրանք չունեն ընդհանուր յօդուածացանկ եւ առարկայական ցանկեր): Նա գնահատել է դրանք իբրև պարզապէս կանոնագրքի յետագայ համառօտման արդիւնքներ եւ, չհամեմատելով դրանց ընթերցումները, լոկ դրանցից ուշագրաւները ներկայացրել է գոյգ հատորների ծանօթագրութիւններում: Ուսումնասիրողը նկատել է նաեւ այդ գրչագրերի տարբերութիւններն իրարից, ինչը թոյլ է տալիս բաժանել դրանք երկու հիմնական խմբի եւ մասնաւորապէս առանձնացնել կանոնագրքի այլ օրինակներում չհանդիպող կանոնական մի քանի բնագրերի պարունակութեամբ աչքի ընկնող ՄՄ հ^մ 659 (Կարինեան, հ^մ 751) եւ վերջինիս էապէս նմանող ՄՄ հ^մ 657 գրչագրերը (Ս. Տիգրանեանի անուանակոչումով՝ E խումբ):

Մեր հետազոտութիւններով պարզ է դարձել, որ Յովհաննէս Օձնեցու կազմած կանոնական հաւաքածոյին առաւել հարազատ պիտի համարուի հենց ՄՄ հ^մ 659 եւ

657 գրչագրերի մատուցած կանոնագրքի նախագաղափար տարբերակը, որը յետագայ լրացումներ ստանալով ու պակասեցուելով (նաեւ կորուստներ ունենալով, օր.՝ Օձնեցու Յիշատակարանը), հիմք է դարձել ընդհանուր յօդուածահամարակալումով, առարկայացանկով եւ համակարգման այլ յատկանիշներով օժտուած «դասական» կանոնագրքի խմբագրման համար⁴: Այդպէս՝ Օձնեցին իր ժողովածոյում ընդգրկել էր Առաքելական անուանուած 3 եւ Թադէոս ու Փիլիպպոս առաքելներին վերագրուած մէկական կանոնախմբեր, գոյգ «Նիկիական» կանոնական հաւաքածոները, Գանգրայի, Անտիօքի (իրականում՝ Լաոդիկիայի), Եփեսոսի (Սեւանտոս եպիսկոպոսի) եւ Շահապիվանի ժողովների կանոնները, դասական հայրերից՝ Բարսեղ Կեսարացու (4), Աթանաս եւ Կիլրեղ Աղեքսանդրացիների, Եփրեմ Ասորու եւ Եպիփան Կիպրացու, հայ վարդապետներից՝ Գրիգոր Լուսաւորչի (2), Սահակ Պարթեւի (6), Յովհան Մանդակունու (2) եւ Եղիշէի կանոնական երկերը, ինչպէս նաեւ իր 32 յօդուած-կանոնները (ընդարձակ «Ատենաբանութեամբ» հանդերձ) եւ «Նախահաւաքումն պատմութեան այսմ բանից» կոչուած նախադրութիւնը (ընդամէնը՝ 34 կանոնախումբ. առայժմ կասկածելի է մնում Կոստանդնուպոլսի եւ Եփեսոսի տիեզերական ժողովների կանոնների խնդիրը): Օձնեցին այդ կանոնախմբերի մեծ մասն օժտել էր բաւականին համառօտ վերտառութիւններ պարունակող յօդուածացանկերով եւ աւարտել աշխատանքն իր Յիշատակարանով:

Սակայն E պայմանական խմբից բացի՝ դասական համակարգման յատկանիշներով

4 Տե՛ս Ա. Յակոբեան, Յովհաննէս Օձնեցու «կանոնագիրք Հայոց» ժողովածոյի խմբագրութիւնների խնդիրը եւ Անահիւ Մոկացի, «Հանդէս Ամսօրեայ», ԸԻԱ տարի, Վիեննա-Եր., 2007, ս. 213-256:

ընորոշուող Ա եւ Բ ձեռագրախմբերից անկախ եւ օձնեցիական սկզբնօրինակին աւելի մօտ լինելու ակնյայտ նշաններ ցուցաբերող ընթերցումները մեծ ծաւալով առկայ են նաեւ ինչ-որ իմաստով միջանկեալ դիրք գրաւող ձեռագրերի այն խմբում, որը Ս. Տիգրանեանն առանձնացրել էր D տառանիշով: Այդ խումբը (երկու ենթախմբերով) յանգում է Օձնեցու սկզբնօրինակի մի լուրջ խմբագրման արդիւնքում ի յայտ եկած մայր օրինակին, որից յետագայում առաջացել է նաեւ դասական խմբագրութիւնը (այսինքն՝ Ա եւ Բ ձեռագրախմբերը): D ենթախմբում Օձնեցու կանոններից անմիջապէս յետոյ պահպանուել է դասական խմբագրումից առաջ «կանոնագիրք Հայոց» ներմուծուած, այսպէս կոչուած, Մովսէս Քերթոզաօր կանոնախումբը, որը դասական խմբագրութեան մէջ այլ կերպ է անուանուած՝ «Սահակայ Վերջնոյ կաթողիկոսին»: Բացի դրանից՝ Բագրատունեաց թագաւորութեան հաստատման նախօրեակից ոչ վաղ Օձնեցու ժողովածոն լրացուել է յունարէն կանոնական բնագրերի ակնյայտ յունարան ոճով կատարուած⁵ թարգմանութիւններով, մասնաւորապէս՝ Անտիօքի Ա, Լաոդիկիայի (երկուսն էլ՝ լիարժէք ծաւալով) ու Սարդիկէի եկեղեցական ժողովների պակասող կանոններով եւ Հայաստանում ստեղծուած երկու կանոնախմբերով՝ Ներսէսի ու Ներշապուհի եւ Սիոն Բաւոնացու, այսինքն՝ 768 թ. Պարտաւի ժողովի (որոշ կասկածով միգրացէ նաեւ Կոստանդնուպոլսի եւ Եփեսոսի տիեզերաժողովների կանոններով): Տուեալ խմբագրումն իրագործողները նաեւ ա-

5 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Մ.-Է. Շիրինեան, Գ. Մորադեան, Յունարէնից թարգմանուած եկեղեցական կանոնները. Բնագրագիտական դիտողութիւններ, ՊԲՀ, 2000, հիմ 3, էջ 213-225; Ա. Mardirossian, Le livre de canons Arméniens (Kanonagirk' Hayotc) de Yovhannes Ajwnec'i: Église, droite et société en Arménie du IVe au VIIIe siècle, Lovanii, 2004, p. 504-505.

առանձնացրել են «Առաջին Նիկիական» անուան տակ Ե դարից ի վեր միաւորուած 4 ժողովների (Նիկիայի, Անկիւրիայի, Կեսարիայի եւ Նէոկեսարիայի) կանոնախմբերը եւ օժտել դրանք առաջաբաններով, դուրս են թողել Գրիգոր Լուսաւորչի, Բարսեղ Կեսարացու եւ Յովհան Մանդակունու մէկական կանոնական թղթեր ու Օձնեցու «Նախահաւաքումնը» եւ Յիշատակարանը (վերջինս, հաւանաբար, պարզապէս բացակայել է ձեռքի տակ եղած մայր օրինակում), որոշ ամբողջական կանոնախմբեր բաժանել են առանձին յօդուածների (Սահակ Պարթեւի, Յովհան Մանդակունու), ինչպէս նաեւ կատարել էական համառօտումներ ու առաջաբանային յաւելումներ: ԺԱ դ. երկրորդ կէսից առաջ այս «մեծ» խմբագրման հիման վրայ կատարուել է կանոնագրքի 40 կանոնախմբերի նոր, «դասական» համակարգում, որի ընթացքում մուծուել է յօդուածների ընդհանուր համարակալում եւ կազմուել են դրանց ընդհանուր ու առարկայական ցանկերը, ինչպէս նաեւ՝ աւելացուել 5 նոր կանոնախմբեր՝ Մակար Երուսաղեմացու, Գրիգոր Աստուածաբանի, Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի, Աղուէնի (Վաչագան Աղուանից արքայի) եւ Դուրի ժողովների կանոնները (դասական խմբագրութեան թէ՛ Ա, թէ՛ Բ ձեռագրախմբերում այդ 5 կանոնախմբերի մեծ մասը տեղադրուած է վերջաւորութեան մասերում):

Պարտաւի 768 թ. եկեղեցական ժողովում ընդունուած Հայոց Սիոն Բաւոնացի կաթողիկոսի (767-775) եւ Ներսէսի ու Ներշապուհի կանոնների խնդիրներին բաւականին հանգամանալից անդրադարձել ենք մի քանի տարի առաջ⁶: Իսկ «Վերջնոյ

6 Ա. Յակոբեան, Յովհաննէս Օձնեցու «կանոնագիրք Հայոց» ժողովածոյի խմբագրութիւնների խնդիրը եւ Անահիւ Մոկացի, ս. 224-229; Ա. Hakobian, Les rédactions et les groupes des manuscrits du "Livre des canons arméniens" et le nouvel texte scientifique de Hovhannes Odznetsi, -

Սահակայ» կամ Մովսէս Քերթովազօր կոչուած կանոնախմբի ստեղծման ժամանակի եւ գնահատականի հարցը կը փորձենք հնարաւորինս մանրամասնօրէն պարզաբանել ստորեւ: Այդ կանոնախմբի բնագրի ուշադիր քննութեամբ ճշտուած է, որ դրա ստեղծման ժամանակը կարող է կապուել Շիրակաւանի ժողովին յաջորդող (Չաքարիա Չազեցի կաթողիկոսի օրօք՝ 855-877)՝ հայ եւ բիւզանդական եկեղեցիների յարաբերութիւններում նկատուող դաւանական հակամարտութեան ուժեղացման հետ՝ Կոստանդնուպոլսի Փոտ պատրիարքի կողմից ուղարկուած Նիկիայի Յովհան եպիսկոպոսի եւ, ըստ ամենայնի՝ Հայաստանում Անտիոքի միաբնակ պատրիարքութեան շահերը ներկայացնող Նանա ասորի սարկաւազի մասնակցութեամբ⁷ (թէպէտ, կարելի է նշել, որ Ն. Ակիմեանը կասկածով է վերաբերուած վերջինիս մասնակցութեան մասին աղբիւրի տեղեկութեան հաւատարմութեանը⁸): Միանգամից նշենք, որ այդ նոյն պահին մատենագրութեան մէջ արձանագրուած են Տայքի վտարանդի եպիսկոպոս Սահակ Վարդապետի ջանքերը, որը յայտնի էր նաեւ Մուստուկ Սպարկուրեշ/Ապիկուրեշ (ըստ ամենայնի, անկախ գրականութեան մէջ արտայայտուած այլազան կարծիքներից եւ կասկածներից իմա՝ «էպիկուրեան») մականուններով:

Ինչպէս նշեցինք, «Կանոնագիրք Հայոց»-ի «մեծ» խմբագրութեանը յանգող համառօտ խմբում (Dd) Մովսէս Քերթովազօր

դահօր անունով հանդէս եկող կանոնախումբը «դասական» խմբագրութեան Ա եւ Բ ձեռագրախմբերում անուանուած է «Վերջնոյ Սահակայ» կամ «Սահակայ Վերջնոյ», եւ այդ անձի տակ դասական խմբագրութեան իրազօրոններն, ըստ ամենայնի, ընկալել են Սահակ Գ Չորոփորեցիի կաթողիկոսին (678-703⁹): Այդպէս յետագայում մտածել են նաեւ այն մասնագէտները, ովքեր դասական խմբագրութեան ձեռագրախմբերում Օձնեցու կանոնախմբից առաջ տեղադրուած այդ կանոնների ընդգրկումը «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածոյ վերագրել են իրեն՝ Օձնեցուն: Սակայն նրանք պատշաճ ուշադրութեան չեն առել այն վճռորոշ փաստը, որ նոյն հեղինակն իր «Սակա ժողովոցն, որ եղեն ի Հայս» երկում¹⁰ Սահակ Չորոփորեցուն համարում էր (անկախ դրա իրաւացիութիւնից) Հայոց մէջ եզր փառածակերտցուց սկսուած քաղկեդոնամէտ դիրքորոշման կրող եւ դժուար թէ այդպիսի ծանր մեղադրանքից յետոյ որեւէ չափով յարմար գտնէր նրա կանոններն ընդգրկել իր կազմած ժողովածոյի մէջ:

Իրականում «Վերջնոյ Սահակայ» կանոնների հեղինակն, ըստ ամենայնի, պիտի համարուի հէնց Սահակ Մուստուկ վարդապետը, ով, ըստ Վարդան Պատմիչի՝ մինչ այդ եղել էր Տայքի եպիսկոպոսը («...եպիսկոպոս էր Տայոց ի յԱշունքն. եւ հալածեալ անտի վասն հաւատոյ՝ եկն ի Հայս առ Աշոտ»)՝¹¹ եւ ում գրուածքները մեծ դեր էին

11-me Conférence Générale de l'Association Internationale des Études Arméniennes. Résumés des communications, Paris, 2008, p. 14-19.
 7 Հմմ. Մ. Արքեպ. Օրմանեան, Ազգայնաստուծ, հտ. Ա, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 2001, § 670, սճ. 137-138:
 8 Տե՛ս Հ. Ն. Ակիմեան, Մատենագրական հետազոտութիւններ. Քննութիւն եւ բնագիր, հտ. Ա, ... 3. Թէոդորոս Ապիկուրոս եւ Նանա Ասորի Հայաստանի մէջ եւ Նանայի Յովհաննու Մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը, Վիեննա, 1922 (Ազգային մատենադարան, ՂԴ), էջ 130-131:

9 Տուեալ ժամանակագրութեան ճշտման մասին տե՛ս Ա. Ակոբյան, О хронологии последних событий в «Истории 684 года», - «Кавказ и Византия», Вып. 6, Ер., 1988, с. 33-34.
 10 Այժմ տե՛ս Յովհան կաթողիկոս Օձնեցի, Սակա ժողովոցն, որ եղեն ի Հայս, գիտա-քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, - «Հանդէս Ամսօրեայ», ԸԻԳ տարի, Վիեննա-Եր., 2009, էջ 61-107:
 11 Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդեցոյ Պատմութիւն Տիեզերական, Ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկուա, 1861, էջ 116:

կատարում Չաքարիա Չազեցու օրօք: Նախ եւ առաջ դա երեւում է տուեալ կանոնների լեզուաոճական առանձնայատկութիւններից. դրանցով կանոններն էպիստարբերուած են է դարի երկերին բնորոշ, այսպէս կոչուած, «յետդասական հայերէնից»: Յիշատակենք կանոնների ոչ մեծ բնագրի բառագանձի մի քանի ակնառու նմուշ. յետագայում շատ տարածուած «ապրչում» («ապրեչում»), «խցարգել», «կրանաւորանոց», «սքեմաւոր», «սիւնական» բառերը մեր այս բնագրից յետոյ յիշատակուած են ժ դարում եւ աւելի ուշ գրուած աղբիւրներում՝ Մովսէս Դասխուրանցի եւ Միքայէլ Ասորի, Վարդ Տարանց, Ասողիկ եւ Ճառընտիր, Ներսէս Լամբրոնացի եւ Ոսկեփորիկ, մէկ դէպքում միայն՝ Սիոն Բաւոնացի¹²: «Առընթերազիր» բառը հանդիպում է նաեւ Չաքարիա Չազեցու ձեռքերում:

Որոշ լրացուցիչ նորայայտ աղբիւրագիտական փաստեր՝ ամփոփուած Նորայր Արքեպ. Պողարեանի¹³ եւ Հ. Պողոս Անանեանի¹⁴ կողմից, թոյլ են տալիս մտածել, որ Չաքարիա Չազեցու վախճանից յետոյ Սահակ Մուստուկ վարդապետն ինչ-որ ժամանակ տնօրինել է Հայոց Հայրապետական աթոռը, ինչի պատճառով էլ հայերէն երկու երկերի վերտառութիւններում անուանուել է «կաթողիկոս»: Դրանցից մէկը Բիւզանդիայի Փոտ պատրիարքին պատասխաններ ուղարկելու առիթով գրուած եւ «Գիրք թղթոցում» պահպանուած «Բացայայտութիւն...» երկն է (ամբողջական վերտառութիւնն է. «Բացայայտութիւն

համաձայն աստուածաբանութեան հոգելից հարցն սրբոց ըստ առաքելասահման աւանդիցն եկեղեցւոյ Քրիստոսի, հանդերձ հաւատաբանութեամբ ճշմարիտ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց, ասացեալ սրբոյ վարդապետին Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի եւ մեծի թարգմանչի ընդդէմ երկաբնակաց նեստորականացն»)՝¹⁵ իսկ միւսը հէնց «Սահակայ Վերջնոյ» կանոններն են, որոնք Կանոնագրքի «դասական» խմբագրութեան մէջ այդպէս են կոչուած, թերեւ՝ մեզ չհասած ինչ-որ գրառումների հիման վրայ: Տեղին է նշել, որ «Բացայայտութիւն...» երկը եւս նախկինում թեթեւօրէն (այսինքն՝ զուտ «Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի» մատնանշման պատճառով) վերագրուել է Սահակ Չորոփորեցուն¹⁶: Բարեբախտաբար, Նորայր Պողարեանը եւ Յակոբ Քէօսէեանը յատուկ բանասիրական քննութեամբ հաստատել են դրա անվերապահ պատկանելը

15 Տե՛ս Գիրք թղթոց. Մատենագրութիւն նախնեաց, Թիֆլիս, 1901, էջ 413-482: Հմմ. Սահակ Վարդապետ (Մոուտ), Բացայայտութիւն, [Հրատ.՝ Ն. Արք. Պողարեան], Երուսաղէմ, 1994 (աշխատասիրողը էջ 04 եւ 1-ում իրրեւ «ետասամուտ սխալ յաւելում» փակագծի մէջ է վերցրել «Հայոց կաթողիկոսի եւ մեծի թարգմանչի» «բացատրութիւնը», սակայն դա շտապողական ենք համարում): Սահակ Մոուտ, Բացայայտութիւն համաձայն աստուածաբանութեան հոգելից հարցն սրբոց..., Առաջաբան եւ բնագիր՝ Յ. Քէօսէեանի, - Մատենագիրք Հայոց», հտ. Թ, Թ դար, Անթիլիաս, 2008, էջ 361-364, 373-423:

16 Տե՛ս, օր.՝ Ե. Վրդ. Տեր-Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցիների հետ. հայկական եւ ասորական աղբիւրների համաձայն, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 1908, էջ 289-290; Յ. Ս. Անանեան, Հայկական մատենագրութիւն. Ե-ժԼ դր., հտ. Բ, Եր., 1976, էջ 303; M. Van Esbroeck, Sahak Dzoroporetsi et Sahak Mrut, - Հայագիտութեան արդի վիճակը եւ նրա զարգացման հետազոտութիւնը, Եր., 2003, էջ 15-20:

12 Տե՛ս ՆՀԲ համապատասխան բառայօդուածները:
 13 Տե՛ս Գիրք թղթոց. Երկրորդ հրատարակութիւն, [Հրատ.՝ Ն. Արքեպ. Պողարեան], Երուսաղէմ, 1994:
 14 Հ. Պ. Անանեան, Ծիրակաւանի ժողովքը, - Բագմալէպ, 1989, էջ 45-66; Այնի՝ Չաքարիա Հայոց կաթողիկոսի եւ Աշոտ իշխանաց իշխանի թղթակցութիւնը Փոտ պատրիարքի եւ Նիկողայոս Ա պապի հետ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1992:

աւելի քան մէկուկէս դար անց երկասիրած նոյնանուն վարդապետի գրչին¹⁷:

Մեզ է հասել Սահակ Մռուտի եւս երեք երկ, որոնցում նա հանդէս է գալիս միայն «Հայոց վարդապետ» պատուանունով: Դրանք են՝ «Պատասխանի թղթոյն Փոտայ. գրեալ Սահակայ Հայոց վարդապետի, հրամանաւ Աշոտայ Հայոց իշխանաց իշխանի»¹⁸, «Պատասխանի թղթոյն Աշոտոյ թագաւորի, զոր գրեաց Սահակ վարդապետն Հայոց»¹⁹, «Հարցումն Աշոտոյ իշխանին վասն մատաղի: Ասէ Սահակ վարդապետ Հայոց...»²⁰: «Սահակ Մռուտ վարդապետի» եւս մի երկ է յիշատակուած Յ. Անասեանի նկատած մի մատենագիտական ուղեցոյցում (բնագիրն է. «ԶԶաքարիա Զագացոյն ի Շիրակաւան՝ Սահակ եպիսկոպոսն Տայոց, մականուանեալ Մռուտ. վարդան վարդապետն Գանձակեցի՝ ի Պատմութեան իւրում») ²¹, որի մասին այլ բան

17 Տե՛ս Սահակ վարդապետ (Մռուտ), Բացալայտութիւն, Երուսաղէմ, 1994; Սահակ Մռուտ, Պատասխանի թղթոյն Փոտայ. գրեալ Սահակայ Հայոց վարդապետի..., Առաջաբան՝ Յ. Քէօւէ-տանի, - Մատենագիրք Հայոց», հտ. Թ, Թ դար, Անթիլիաս, 2008, էջ 361-362:
18 Տե՛ս Գիրք թղթոց. Մատենագրութիւնն Անիւնաց, էջ 283-293; Գիրք թղթոց. Երկրորդ հրատարակութիւն, էջ 524-539, - «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Թ, Թ դար, Անթիլիաս, 2008, էջ 365-372 (բնագիրը՝ Յ. Քէօւէտանի):
19 Տե՛ս Ն. Եպ. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց ի Երուսաղէմի..., հտ. Գ, Երուսաղէմ, 1968, էջ 525-526; «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Թ, Թ դար, Անթիլիաս, 2008, էջ 424-425 (բնագիրը՝ Յ. Քէօւէտանի):
20 Նոյն տեղում, էջ 426 (բնագիրը՝ Յ. Քէօւէտանի, աղբիւրը՝ Վարդան Այգեկցի, Գիրք հաստատութեան եւ արմատ հաւատոյ, Բնական բնագիրը կազմեց Ծ. Քհ. Հայրապետեանը, Աերածութիւնը՝ Յ. Քէօւէտանի, Եր., 1998, էջ 288-289, որի հիմքում դրուած են ԺԸ դարի եօթ ձեռագրեր. վերահրատ.՝ «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Ժ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2009):
21 Տե՛ս Յ. Ս. Անասեան, Հայկական մատենագիտութիւն. Ե-ԺԸ դդ., հտ. Ա, Եր., 1959, էջ LXXV, № 14; Սահակ Մռուտ, Պատասխանի թղթոյն

յայտնի է: Բացի այդ՝ Սահակ Մռուտին ճանաչող հայ մատենագիրները ոչինչ չեն ասում նրա կաթողիկոսական գործունէութեան կամ յաւակնութիւնների մասին: Այսպէս, Ստեփաննոս Ասողիկի հաղորդած տեղեկութիւնն է. «Ի սորա (Աշոտ իշխանաց իշխանի – Ա. Յ.) յաւուրս էր Սահակ վարդապետն Հայոց, որ ըստ աւելաձայնութեան Ապիկուրէշն կոչիւր, որ գրեաց պատասխանի թղթոյն Փոտայ Յունաց պատրիարքին, լի իմաստութեամբ եւ զիտութեամբ»²²: Իսկ Վարդան Պատմիչը հաղորդում է հետեւեալ աւելի մանրամասն տեղեկութիւնները. «Առ սա (Աշոտ Բարեպաշտ – Ա. Յ.) առաքեաց Փոտ պատրիարքն Կոստանդնուպօլսի յՅԺԸ թուականին (=869 թ., որը, թերեւս, սրբագրելի է՝ «ՅԺԲ»՝ 863 թ.²³, քանի որ Փոտը 867-ից մինչեւ 877-ը հեռացուած է եղել աթոռից²⁴ – Ա. Յ.) զՅունաց մետրապօլիտն Նիկիոյ, որ ունէր թուղթ առ Զաքա-

Փոտայ. գրեալ Սահակայ Հայոց վարդապետի..., Առաջաբան՝ Յ. Քէօւէտանի, էջ 363-364:
22 Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Աշխատութեամբ Սո. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, գլ. Գ.բ, էջ 158; Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն Տիեզերական, Երկասիրութիւն Գ. Մանուկեանի, - Մատենագիրք Հայոց», հտ. ԺԵ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2011, էջ 740-741:
23 Հայերէն երկաթագիր Ը եւ Բ տառերը գրելաձեւերով բաւականին նման են եւ յաճախ են շփոթում գրիչների կողմից: Հմմ. Նորայր Ն. Բիզանդացի, Նախնիք, Հրատարակութեան պատրաստեց Մարտիրոս Միմասեան, Ժնեւ, 1996, էջ 43; Ա. Յակոբեան, Աղուանից իշխանների ժամանակագրութիւնը Է դարի վերջին - Ը դարի սկզբին, - Համդէս Ամսօրեայ, ԾԺԸ տարի, Վիեննա-Եր., 2004, էջ 289, ծմթ. 36; Պատմութիւն Սեբէոսի, Աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Արգարեանի, Եր., 1979, էջ 219, ծմթ. 103:
24 Ըստ Ն. Մառի՝ «ՅԺԱ թուականութեան Հայոց» (=862 թ.), Նիկիայի միտրոպոլիտի անունն էլ՝ Վահան: Տե՛ս Խ. Մարր, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, - «Византийский Временник», XII (СПб.), 1905, с. 196. Հմմ. Հ. Ն. Ակիմեան, Մատենագրական հետազոտութիւններ. Բնութիւնն եւ բնագիր, հտ. Ա, էջ 131:

րիա եւ պատասխանի հարցմանն, թէ վասն է՞ր եղեւ ժողովն չորրորդ: Եւ արարին ժողով ի Շիրակաւանն: Էր անդ եւ սարկաւազն Ասորոց՝ Նանայ, որ ի մահ մերձեցաւ վասն հաւատոյ ի Զափրայ եւ տեսեամբ յարհաւրաց արձակեցաւ: Եւ էր գրեալ, թէ ... եւ առաւել՝ յորժամ թարգմանեցին զգրեանն Յուլիանայ Աղիկառնացոյն ի ձեռն Սարգսի ի Մանածկերտոյ, ի թղթոյն Փոտայ սակաւ ինչ գրեցաւ, որոյ գրեաց պատասխանի Սահակ Մռուտն կոչեցեալ, որ եպիսկոպոս էր Տայոց ի յԱշունքն. եւ հալածեալ անտի վասն հաւատոյ՝ եկն ի Հայս առ Աշոտ»²⁵:

Հարկ է նշել նաեւ, որ Վարդան Պատմիչի մի նախորդ տեղեկութիւնից, ըստ արդէն Ներսէս Ակիմեանի իրաւացի դիտարկման²⁶, որոշակի շփոթութիւններ են ծագել: Այդ կտորը հետեւեալն է. «Յաւուրսն յայնսիկ գայր եպիսկոպոս մի՝ Ապիկուռայ անուն, առ Աշոտ (Մտակեր! – Ա. Յ.) եւ ջանայր դարձուցանել զնա յաղանդն Քաղկեդոնի, զոր լուեալ Բիւրատոմն վարդապետ ի Միջագետս՝ առաքէ զսարկաւազն Նանա, որոյ եկեալ մարտնչի ընդ Ապիկուռայ եւ յաղթէ նմա զօրութեամբ Սուրբ Հոգւոյն: Եւ հալածէ զնա իշխանն եւ հաստատի եւս առաւել ի հաւատս սրբոյն Գրիգորի»²⁷: Այստեղ խօսքն, իրօք, հեռու 810-ական թթ. իսառանի քահանայ Թէոդորոս Ապիկուռայ (Abū Qurra, Αβουκαρῶ) վարդապետի մասին է, որին յաղթեց Աբու-Ռայթա (Abū Rūṭa, Վարդանի եւ Մխիթար Այրիվանեցու մօտ՝ «Բու-

րէտ») Տակրիտեցու ուղարկած Նանա (Նոննոս) վարդապետը²⁸:

Իսկ Տայքից հալածուած լինելու վերաբերեալ տեղեկութեան առիթով («...եւ հալածեալ անտի վասն հաւատոյ՝ եկն ի Հայս առ Աշոտ») պէտք է նշել, որ բիւզանդական սահմանին ընկած այդ նահանգում քաղկեդոնականութիւնը բաւականին տարածուածութիւն ունէր²⁹: Բաւական է յիշել «Narratio»-ի ուղիղ հաղորդումն այն մասին, որ է դ. սկզբին Աբրահամ Աղբաթանեցի կաթողիկոսի կողմից հալածուած քաղկեդոնամէտ հոգեւորականները հեռանում էին նաեւ Տայք (բնագիրն է. «նրանցից ոմանք անցան Տայք, ոմանք՝ Հոռոմոց երկիրը եւ վախճանուեցին օտարութեան մէջ») ³⁰: Սակայն միաժամանակ չպէտք է մոռանանք, որ այդ նահանգում շարունակուած էր նաեւ հակաքաղկեդոնական հզօր հայ համայնքին միաւորող եպիսկոպոսութեան անընդմէջ գործառութիւնը³¹:

Արդ, քանի որ Սահակ Մռուտի կաթողիկոսական գործունէութեան կամ առնուազն՝ յաւակնութիւնների մասին հայ մատենագիրները ուղիղ վկայութիւններ

28 Մանրամասն տե՛ս Հ. Ն. Ակիմեան, Մատենագրական հետազոտութիւններ. Բնութիւնն եւ բնագիր, հտ. Ա, էջ 113-163:
29 Տե՛ս В. А. Арутюнова-Фиданян, Повествование о делах армянских, VII век. Источники и время, Москва, 2004, с. 61-78; Կ. Մխիթեան, «Narratio de rebus Armeniae» հայ-քաղկեդոնական երկը վաղ միջնադարեան Հայոց եկեղեցու պատմութեան կարեւոր սկզբնաղբիւր, Եր., 2007, էջ 116-117:
30 Տե՛ս La Narratio de rebus Armeniae, Edition critique et commentaire par G. Garitte, Louvain, 1952, p. 42 (§ 115); Հ. Բարթիկեան, «Narratio de rebus Armeniae» յունարէն թարգմանութեամբ մեզ հասած մի հայ քաղկեդոնական սկզբնաղբիւր, - «Բանբեր Մատենագրարանի», 6, Եր., 1962, էջ 467:
31 Մանրամասն տե՛ս Պ. Մուրադեան, Տայքի նուիրապետական կառոյցի արձագանքը վաղ միջնադարեան աղբիւրներում, - «Յուշարձան», Ը, Եր., 2013, էջ 111-114:

մեզ չեն հասել, գուցէ, պակաս հաւանական չէ մտածել, թէ նա եղել է ոչ թէ ընտրեալ կաթողիկոս, այլ հայրապետական աթոռի տեղապահ՝ մինչեւ Գէորգ Գառնեցի կաթողիկոսի օրինակարգ ընտրութիւնը: Ուշագրաւ է, որ վերջինիս նախորդին Յովհաննէս Դրասխանակերտցին տալիս է պաշտօնավարման 22 տարի (877-898)³², բայց Թովմա Արծրունին (նոյնպէս՝ կրտսեր ժամանակակից)՝ միայն 18 («ամս իՆ»)՝³³, այսպիսով՝ չորս տարիների տարբերութեամբ, որոնք, իբրեւ մի հնարաւոր վարկած՝ կարող են վերագրուել Սահակ Մոռուտի ենթադրեալ տեղապահութեանը:

Յաւելենք նաեւ, որ խնդրոյ առարկայ «Սահակայ Վերջնոյ» կանոնների երկրորդ վերնագրում յիշատակուած Յովհաննէս «[...] քաղաքից», ով, ըստ այդ բնագրի՝ հարցումներով դիմել էր «Սահակ կաթողիկոսին» (ամբողջական բնագիրն է. «Հարցմունք կանոնականք Յովհաննայ Սիւնականի քաղաքայ [?!] եւ առընթերադրեալ»³⁴ պատասխանիք նմին՝ Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի եւ նորին աթոռակցաց եպիսկոպոսաց բազմաց»³⁵), ամենայն հաւանականութեամբ, պէտք է նոյնացուի Նիկիայի Յովհանն (միւս տարբերակում՝ Վահան)

32 [Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ] Ծարից հայրապետացն Հայոց Յայտարարութիւնք, Աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, - Մատենագիրք Հայոց», հտ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2010, էջ 608:

33 Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, գլ. Գ.Ժթ, էջ 218; Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Մ. Լ. Դարբինեան-Մելիքեանի, Եր., 2006, էջ 242; Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, - Մատենագիրք Հայոց», հտ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս, 2010, էջ 229:

34 Կանոնագրքի Բ ձեռագրախմբի Կ₆ ենթախմբերում՝ առընթերադրեալ:

35 Կանոնագիրք Հայոց, Աշխատասիրութեամբ Վ. Յակոբեանի, հտ. Ա, Եր., 1964, էջ 507:

միտրոպոլիտի հետ (Յ. Քէօսէեանը հնարաւոր է համարում ենթադրել, որ նա Բիւզանդիայի կենտրոնական մասերում պաշտօնավարող քաղկեդոնական հայ էր), որից ձեռագրերում երկու երկ է պահպանուել՝ «Վահանայ Նիկիայ եպիսկոպոսի Բանք»³⁶ եւ «Թուղթ սրբազան արքեպիսկոպոսին Նիկիոյ իմաստնոյն Յովհաննու առ երանելի կաթողիկոսն Հայոց Ջաքարիայ վասն տաւնի Ծննդեանն եւ Յայտնութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»³⁷:

Սահակ Մոռուտի կաթողիկոսութեան խնդրի այսպիսի պարզաբանումից յետոյ մեզ համար չափազանց հետաքրքրական ու կարեւոր է դառնում Լեւոն Մելիքսեթ-Բէկի «К вопросу о датировке псевдо-Исааковых памфлетов в греко-византийской литературе» յօդուածում («Византийский Временник», VIII, 1956) արտայայտուած միտքը, որով հեղինակն առաջին անգամ որոշակի կապ է տեսնում Թ դարի Հայոց Սահակ վարդապետի եւ նախկինում ԺԲ դարին վերագրուած, սակայն իրականում նոյն Թ դարով թուագրուող հակահայկական քաղկեդոնական յունարէն գրուածք-

36 Տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1968 (հրատ. Լ. Ն. Ա. կիմեան), սն. 257-279; «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Թ, Թ դար, Անթիլիաս, 2008, էջ 429-440 (առաջաբանը եւ բնագիրը՝ Յ. Քէօսէեանի): Այս երկի «Նախադրութեան» մէջ ասոււմ է. «ՅԺԱ թուականութեանն Հայոց առաքեաց Փոտ Կոստանդնուպոսի հայրապետն զՎահան Նիկիոյ արքեպիսկոպոս ի Հայս առ Ջաքարիա Հայոց Մեծաց վասն հաւատոյ միաբանութեան: Իսկ Ջաքարիա Հայոց կաթողիկոս արար ժողով ի Օիրակաւան եպիսկոպոսաց բազմաց եւ կրանատրաց, առաջի Աշոտոյ Հայոց սպարապետին, քանզի անդ հատեր ի բանակի ազատակոյտ զարար իրովք, զոր գումարեալ էր վասն հիւսիսական կողմանց ապստամբութեան: Անդ էր եւ Նանան ասորի սարկաւագ, մեծ եւ հոչակեալ փիլիսոփոս. իսկ ի յայն ի ժողովին խաւսեցաւ զբանս զայսոսիկ Վահան Նիկիոյ եպիսկոպոսն» (էջ 431):

37 Նոյն տեղում, էջ 441-445 (բնագիրը՝ Յ. Քէօսէեանի, աղբիւրը՝ ՄՄ ձեռ. հ^տ 500, թ. 327ր-334ա):

ների (պամֆլետների) հեղինակի միջեւ: «Patrologia Graeca»-ի 132-րդ հատորում Ժ.-Պ. Մինյի հրատարակած այդ չորս երկերը (կամ հաւաստիօրէն առնուազն՝ դրանցից առաջին երկուսը³⁸) հետեւեալ ընդհանուր վերնագիրն ունեն. «Anno Domini MCXLV. Isaacus Magnae Armeniae Catholicus – Notitia»: Դրանց մասին դեռեւս Մաղաքիա Արքեպ. Օրմանեանը գրում էր հետեւեալը. «Այստեղ իբրեւ տեղեկութիւն յառաջ կը բերենք տարօրինակ գրուած մը, որ սրբոյ հօրն մերոյ Սահակայ, Հայոց Մեծաց կաթողիկոսի անունի ներքեւ Յունաց մէջ երեւցած է, եւ հին եկեղեցական հեղինակաց հաւաքածոներուն անցած է 1145 տարւոյ թուականով (ՀՅԲ. ձՂԲ. [PG, 132] 1154): Գրուածը կը պարունակէ առաջին կշտամբողական ճառ մը Ընդդէմ Հայոց, որք զնոյն միտս ունին ընդ Նւտիքի եւ Դիոսկորի, եւ ուր 14 գլուխներով կը հերքուին Հայերուն վերագրուած մոլորութիւններ (ՀՅԲ. ձՂԲ. [PG, 132] 1155-1218 [«Oratio invectiva adversus Armenios»]): Դարձեալ ուրիշ կշտամբողական ճառ մը Ընդդէմ չարափառ եւ հերետիկոս Հայոց, որուն մէջ 29 հերետիկոսութիւններ կը համարուին (ՀՅԲ. ձՂԲ. [PG, 132] 1219-1238 [«Oratio invectiva adversus male sentientes ac haereticos Armenios»]), եւ վերջապէս Պատմութիւն զիրաց Հայաստանի, եւ հրահանգ մը, թէ Որպէս պարտ է ընդունիլ զհերետիկոս Հայս (ՀՅԲ. ձՂԲ. [PG, 132] 1238-1266 [«Narratio de rebus Armeniae»])»³⁹: Ինչպէս նկատել է նոյն Մ. Օրմանեանը, մէկ այլ հատուածում էլ ասուում է, որ այս Սահակ Հայոց Մեծաց (կամ «Հայերի մեծ») կաթողիկոսը եղել է մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում, սակայն

վախճանուել եւ թաղուել է «պարսիկների երկրում»⁴⁰:

Թէ՛ Մ. Օրմանեանը, թէ՛ յետագայում Լ. Մելիքսեթ-Բէկը, հետեւելով ԺԹ դարի դասական արեւելագէտների տեսակէտին, այս գրութիւնների հեղինակի անունը կեղծիք էին համարում: Առաջինի կարծիքն էր. «Կեղծող հեղինակը Սահակի բերանը դրած է, թէ ինքն հերետիկոսներու եւ ամբարիչտներու մէջ ծնած ուսնած, աստուածային ողորմութեամբ ճշմարտութիւնը ճանչցած եւ զայն Հայերուն քարոզել սկսած է, բայց անոնք քանիցս ժողով ընելով զինքն սպաննել որոշած են, անոր համար ինքը պարտաւորուած է փախչիլ եւ սուրբ մայրաքաղաքը ապաւինիլ» (ՀՅԲ. – PG, ձՂԲ. 1219)⁴¹: Իսկ Լ. Մելիքսեթ-Բէկի եզրայանգումը, որը բաւականին մօտենում է իրականութեանը, հետեւեալն է. «Поскольку авторство католика Исаака по отношению к этим трактатам, естественно, устраняется, сам собой встает вопрос о признании их автором некоего пресвитера Исаака, армянина-отщепенца, жившего не позже IX в. или же анонимного автора – грека, использовавшего имя армянского вардапета Саака (Исаака), который фигурирует в переписке армянского великого князя Ашота (861-885) с константинопольским патриархом Фотием; имя Саака было намеренно сопровождено вымышленной титулатурой: «католикос Великия Армении»⁴² (ընդգծումները մերն են – Ա. Յ.):

40 Նոյն տեղում, սն. 894-895:

41 Նոյն տեղում, սն. 894:

42 Л. М. Меликсет-Бек, К вопросу о датировке Псевдо-Исааковых памфлетов в греко-византийской литературе, – В кн.: Л. М. Меликсет-Бек, Источниковедческие заметки, Составил и редактировал П. М. Мурадян, Ер., 2010, с. 47 (ինչպէս նշեցինք, այս յօդուածը սկզբնապէս հրատարակուել է «Византийский Временник»-ում, Вып. VIII, Москва, 1956, с. 208-222).

38 Տե՛ս Կ. Մելիքեան, «Narratio de rebus Armeniae» հայ-քաղկեդոնական երկը, էջ 8-9: Հմմ. նաեւ В. А. Арутюнова-Фиданян, Повествование о делах армянских, с. 9-11.

39 Մ. Արքեպ. Օրմանեան, Ազգապատմութիւն, հտ. Ա, § 520, սն. 893:

Սակայն վերելում մեր կատարած՝ Սահակ Մուրադի կաթողիկոսութեան խնդրի պարզաբանումը եւ մնացեալ աղբիւրների տեղեկութիւնների խնամքով համադրումը թոյլ է տալիս այլ լուծում տալ նաեւ այս յունարէն գրուածքների հայերէն բնօրինակների հեղինակի անուան հաւաստութեան հարցին: Նման մօտեցմամբ մենք տեսնում ենք, որ ըստ էութեան ոչինչ չի խանգարում ենթադրել, որ սահմանային Տայքի եպիսկոպոս Սահակ Մուրադ վարդապետն, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, նախ իր հայրենի նահանգի՝ արդէն մեծաթիւ դարձող եւ հարեւան Բիւզանդական կայսրութեան անթաքոյց հովանաւորութիւնը վայելող քաղկեդոնականների կողմից հալածուելով տեղափոխուել է կենտրոնական Հայաստան եւ Դուրիի Հայոց կաթողիկոսարանում նշանակալի դեր կատարել յոյների դաւանական ճնշումներին մասնագիտօրէն ու հիմնաւոր պատասխանելու գործում, ապա իր հովանաւոր Զաքարիա Ձագեցի հայրապետի մահուանից յետոյ կաթողիկոս ընտրուելուց (°) կամ իբրեւ տեղապահ պաշտօնավարելուց ինչ-որ ժամանակ անց, ըստ երեւոյթին, ինչ-

ինչ զիջումներ անելու միտումներ է դրսեւորել, որի համար հալածուել է արդէն Հայ հոգեւորականութեան կողմից եւ անձնական վիրաւորանքի զգացումով տեղափոխուել Կոստանդնուպոլիս, որտեղ մի քանի հակաճառութիւն է հեղինակել արդէն իր հայրենի հաւատքի դէմ: Կեանքի մայրամուտին Հայոց այս «չկայացած» կաթողիկոսը (որի անունը չի պահպանուել մեզ հասած կաթողիկոսական գաւազանագրքերից որեւէ մէկում), թերեւս, վերադարձել է հայրենի Տայք՝ իր վերջին երկերի յունարէն թարգմանչի կամ մի ընդօրինակող գրչի կողմից կոչուած՝ «պարսիկների երկիր»: Ենթադրելի է, որ «Կանոնագիրք Հայոցի» «մեծ» խմբագրութեան ուղ ընդօրինակութիւններում նրա կանոնների՝ «Վերջնոյ Սահակայ» հարազատ վերտառութեան փոխարէն, իբրեւ մի իւրօրինակ պատիժ՝ «Մովսէս Քերթողազօր» (°) տարբերակի ի յայտ գալու պատճառն էլ է այս համատեքստում պարզ դառնում. այդպէս եւ՝ թ դարում Հայ-բիւզանդա-վրացական կոնտակտային գօտու յորձանուտում յայտնուած Տայք աշխարհի ծնունդ հայ ուսեալ մարդու մի ծանր ճակատագիր:

ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ «ՏԱՐԵԳՐՔԻ»
ՍԿԶԲԵՆԱՂԲԻԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Տարեկի Աթայեան

Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքի» սկզբնաղբիւրների հարցի հետազօտութիւնն անհրաժեշտ ու կարեւոր է երկու առումով: Առաջին մօտեցումը հայագիտութեան մէջ կարելի է համարել աւանդական, երբ գլխաւոր ուշադրութիւնը սեւեռում է որեւէ հեղինակի ձեռքի տակ եղած երկերի բացայայտմանը: Այս տեսանկիւնից Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքը», անշուշտ, չի անտեսուել: Հետազօտողները նշել են երկի ենթադրեալ սկզբնաղբիւրներից մի քանիսը, բնութագրել են Սմբատ Սպարապետին քաջածանօթ աշխատութիւնների շրջանակը: Փոխարէնը՝ հարցադրումներ չեն կատարուել երկրորդ առումով. մասնաւորապէս՝ չեն արծարծուել հետեւեալ խնդիրները՝ ի՞նչ չափով ու ինչպէ՞ս է օգտուել Սմբատ Սպարապետն իր սկզբնաղբիւրներից: Մինչդեռ միջնադարեան պատմիչի աշխատութեան ինքնատիպութեան աստիճանի բացորոշումը, նրա հեղինակային ինքնագիտակցութեան բնութագրական դժերի պարզաբանումը, իր ձեռքի տակ եղած սկզբնաղբիւրների բնագրերը համառօտելու, ընդարձակելու, լրացնելու սկզբունքների լուսաբանումը

առաւել քան անհրաժեշտ են՝ պատմական երկերի լիարժէք հետազօտութիւնն ապահովելու համար:

«Տարեգրքի» քաղաքական հատուածի ուսումնասիրումը ցոյց է տալիս, որ հեղինակը միշտ չէ, որ բառացի է մէջբերել իր նախորդների հաղորդածը, հետեւաբար՝ հաստատել «Տարեգրքի» կապը այս կամ այն սկզբնաղբիւրի հետ, ելնելով շարադրանքի նմանութիւնից, միշտ չէ, որ հնարաւոր է: Միւս կողմից՝ հեղինակը յաճախ է մէկտեղել տարբեր երկերից քաղուած տեղեկութիւնները, ինչն իր հերթին դժուար է դարձնում սկզբնաղբիւրների բացայայտումը: Հետեւաբար՝ «Տարեգրքի» սկզբնաղբիւրների հետազօտութիւնը բարդ եւ համալիր խնդիր է:

«Տարեգրքի» անմիջական կապը Մատթէոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրութեան» հետ երբեւէ կասկած չի յարուցել: Այս երկու ստեղծագործութիւնների միջեւ առկայ բովանդակային եւ շարահիւսական բազմաթիւ համընկնումներն ու զուգահեռները հաստատում են այդ իրողութիւնը: Առաջին հերթին անդրադառնանք այն դէպքերին, երբ «Տարեգրքում» գրեթէ բառացի ընդօրինակուում են «Ժամանակագրութեան» վկայութիւնները:

Համադրենք մէկ օրինակ.

Մատթէոս Ուռհայեցի

Ի սոյն ամի իշխան ոմն յաղթանդամ ի տանէն Յունաց Նիկիփօս անուն ծովիզ յարեալ ի վերայ Վասլին և կոչեաց ի միաբանութիւն իւր գրագատուն Վրաց Գորգի և գորդիսն Գագկայ. գնաց յահէ նորա Դալիթ առ նա գօրօն Հայոց,

1 Սմբատայ Սպարապետի Տարեգրքը, Վեներտիկ, 1956, էջ 2-է. 1. 2. Բարայեան, Սմբատ Սպարապետը եւ «Տարեգրքի» հեղինակի հարցը, ՊԲՀ, 1976, թիւ 1, էջ 243-254. *La chronique attribuée au Connétable Smbat*. Introduction, traduction et notes par Gérard Dédeyan, Paris, 1980, p. 9-37; S. Der-Nersessian, *The Armenian Chronicle of the Constable Smbat or of the "Royal Historian"*, Dumbarton Oaks Papers, XII, 1959, pp. 141-168; Смбат Спарпет, *Летопись*, перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Галстяна, Ереван, 1974, стр. XXXVII.